

23. Покровский М. Н. Русская история с древнейших времен / М. Н. Покровский // Избранные произведения. – Кн. 1. – М., 1966.

24. Русов А. А. Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторые данные о Днепре из Атласа конца прошлого столетия / А. А. Русов. – К., 1876.

25. Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / А. О. Скальковський. – Д., 1994.

26. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / О. Субтельний / пер. з англ. В. Кулика. – К., 1994.

27. Moszczyński A. Pamiętnik do historyi Polskiej w ostatnich latach panowania Augusta III i pierwszych Stanisława Poniatowskiego / A. Moszczyński. Wydanie trzecie / Pamiętniki z ośmnastego wieku. – T. IX. – Poznań, 1867.

28. Fisher A. The Crimean Tatars / A. Fisher. – Stanford, 1978.

29. Peyssonel M. [Charles], de. Traite sur le commerce de la Mer Noire / Charles de Peyssonel. – T. I. – Paris, 1787.

Надійшла до редколегії 03. 08.09.

УДК 94 (477) «19»

О. В. Куриленко

Інститут історії України НАН України

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА В МІСТАХ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1796–1870 РР.)

Проаналізовані особливості соціальної структури міст Правобережної України в дореформений період, визначені основні стани та їхня приблизна чисельність.

Ключові слова: стан, дворяни, міщани, шляхта, купці, цехові, місто.

Проанализированы особенности социальной структуры городов Правобережной Украины в дореформенный период, определены основные сословия, их приблизительная численность.

Ключевые слова: сословие, дворяне, мещане, шляхта купцы, цеховые, город.

The article analyzes the particularities of social structure of cites, Right-Bank Ukraine in pre-reform period. There was defined basic social class and its approximate number in the theory.

Key words: class, noblemen, peasants, szlachta, merchants, plant workers, city.

У наш час урбанізації та тотального панування всього міського, починаючи від «гламурної» моди і закінчуючи екологічними викликами, проблема соціальної структури в місті дореформеного періоду XIX ст. навряд чи може стати занадто цікавою та актуальною темою. Сучасне місто має набагато складніші проблеми, а сучасна соціальна структура не знайде аналогій з соціальною структурою XIX ст. Попри дискретність історії міста та історії взагалі, ми все ж проявляємо зацікавленість до цієї складної та цікавої проблеми, як і проявляємо інтерес до інших проблем історії України, де прямий зв'язок з сучасністю та «актуальність» також є сумнівними.

Проблеми соціальної структури міст Правобережної України в дореформений період прямо чи контекстуально досліджували різні вчені, серед них варто відзначити: А. Воронина [15], Я. Верменич [14], К. Германа [16], О. Карліну [18], Ю. Клокмана [19], Б. Миронова [21,22], Г. Швидько [24] та ін.

Наукова новизна нашого дослідження полягає у спробі показати соціальну структуру міст Правобережної України в контексті станової соціальної структури дореформеної Російської імперії, виявити особливості соціального життя в містах Правобережжя.

Відповідно до законодавства Російської імперії, всі її жителі до 1870-х рр. були поділені на стани, які мали свої соціально-громадські функції, відповідні до місця у соціальній ієрархії. Права, привілеї і обов'язки громадян визначалися виключно з огляду на приналежність до того чи іншого стану. Соціальна структура імперії складалася з чотирьох основних станів – дворянства, духовенства, селянства й міського стану. Однак ці чотири стани ніколи не утворювали єдине ціле, а розподілялися на розряди, досить відмінні за своїм юридичним становищем. Дворяни поділялися на два розряди – спадкових та особистих, духовенство різнилося за релігіями, селяни до 1860-х р. – ділилися на декілька розрядів, міський стан – на п'ять розрядів: спадкові та особисті почесні громадяни, гільдійські купці, міщани, цехові, посадські.

До Великих реформ привілейованими соціальними групами в імперії Романових були дворяни та духовенство. Серед міського стану привілейованою категорією було імените громадянство, яке згодом замінене почесними громадянами. Вони не платили подушного податку, звільнялися від рекрутської повинності, не піддавалися тілесним покаранням.

Першим елементом соціальної мозаїки Російської імперії було, звісно, дворянство, оскільки саме воно є домінуючим в аграрному

суспільстві, а Російська імперія протягом 1796–1870 рр. продовжувала бути аграрною країною.

Російське дворянство не мало обмежень у виборі місця проживання, могло проживати як у місті, так і в містечку чи селі. На Правобережній Україні дворянство, як домінуюча група аграрного соціуму Російської імперії, почала формуватися разом з приєднанням цих територій до Російської імперії наприкінці XVIII ст. Головними джерелами її поповнення були місцева магнатерія та прибулі з інших регіонів дворяни. Станом на 1834 р. на Правобережжі налічувалося 9487 дворян, які володіли нерухомим майном на території краю. Поряд із ними існували й ті, хто не володів земельним майном. Чисельність цієї групи трохи перевищувала 105 тис. чол. обох статей. Із цієї загальної кількості дворян лише 2026 чол. мали право брати участь у виборах до дворянського зібрання [1, арк. 68].

Станом на 1870 р. чисельність дворянства дорівнювала 82889 чоловік (особисті та почесні), серед яких 36115 (44 %) проживало в місті, тоді як 46774 у поселеннях, які не мали статусу міста [2, арк. 26]. Дворянство, яке мало в містах нерухомість згідно з «Жалувальною грамотою» несло міщанські повинності разом з іншими обивателями, входило до складу «міського товариства». Їхні особисті права та привілеї, звісно, зберігалися [11, с. 71].

Особливе соціальне становище у Правобережній Україні займала шляхта, – заповіт Речі Посполитої російській соціальній структурі. Ще з часів приєднання території Правобережної України до складу Російської імперії виникло шляхетське питання. Під шляхтою розуміємо, з одного боку – еліту, визнану за правом народження і статків, з іншого – величезну не окреслену групу вільних людей, які кружляють на орбіті довкола еліти [12, с. 269].

Слово шляхта було загальною назвою, яку застосовували до поміщиків, духовенства і дрібного служилого люду, склад якого формувався у процесі історичного розвитку Речі Посполитої. Власне шляхта, яка об'єднувала у собі колишній служилий люд, у середовищі якого велика частина не мала жодного відношення до дворянського стану, поділялася на три категорії: 1) околична, 2) чиншова, 3) неосіла. Ці категорії шляхти одразу стали проблемою для російського суспільства, оскільки воно не мало для неї адекватної соціальної ніші. Російська влада, керуючись фінансовими та політичними мотивами, прагнула опустити шляхту до рівня оподаткованого населення і, в той же час, не викликати політичних потрясінь,

які могли детонувати у відповідь на соціальну політику царату. Складність ситуації посилювалась на національному та релігійному фоні. Соціальний дрейф безземельного чи малоземельного шляхтича був обмежений – або в дворянство, або у селяни чи міщани: у першому випадку необхідні були докази дворянства, в другому – ніхто не хотів опинитися, і шляхетство відчайдушно опиралося переходу в оподаткований стан майже всі перші три чверті XIX ст.

Рішучий крок до декласування шляхти зроблено законом від 19 жовтня 1831 р. «Про розбір шляхти в західних губерніях і про облаштування цього роду людей» [8, с. 457]. Згідно закону шляхта, яка не довела дворянства, мала поділитися на дві категорії: «сільських та міських обивателів». Перша отримувала назву однодворців, друга – громадян. Однодворці поділялися на осілих (колишня чиншова та околична шляхта) та неосілих. На дві нові категорії розповсюджувалася рекрутська повинність (15 років) та подимний збір на утримання війська. На приписку до однієї із категорій, на вибір, відводився рік. Протягом цього ж року можна було довести й право на дворянство. Не приписані потрапляли під дію закону про волоцюг.

У 1841 р. було зроблено наступний крок у процесі декласування колишньої дрібної шляхти, яка ще залишалася окремим станом, але фактично зливалася з загальною масою державних селян. Так, згідно «Положення про облаштування побуту однодворців західних губерній, які мешкають на казенних маєтках» від 15 грудня 1841 р. за однодворцями залишалася «вільність», але уряд значно обмежив права безконтрольного пересування цього стану. Закон зробив нерівними умови соціального існування між державними та поміщицькими однодворцями. Першим гарантувалося право на нормовану ренту, рівний з селянами рекрутський набір, право на ділянку землі. Другі залишалися в необмеженій економічній залежності від поміщика, рекрутувалися до армії за підвищеною квотою. Усе це посилювало тенденцію переходу однодворців на державні землі [23, с. 13–14].

Процес повного злиття однодворців з податним населенням завершився, коли було прийнято закон 19 лютого 1868 р. «Про введення однодворців і громадян західних губерній в загальну чисельність міських та сільських обивателів». З виданням цього закону припинилося існування окремого стану однодворців і громадян. Для громадян було встановлено однорічний термін для приписки до міщан або до селян [23, с. 22].

Станом на 1832 р. на Правобережній Україні налічувалося 293686 однодворців та громадян із колишньої шляхти. У 1849 р. їх налічувалося вже 259431 осіб. При цьому у Подільській та Київській губерніях налічувалося разом 10362 громадян, тоді як кількість однодворців дорівнювала 199712 осіб обох статей [3, арк.77]. Таким чином близько 5 % від представників колишньої шляхти приписалися до міських обивателів, тоді як решта воліла залишитися аграрною соціальною категорією – однодворцями. Після 1868 р. обидві категорії зникають з соціально-правового простору Російської імперії, доказом чого є відсутність їх у звітах губернаторів.

Поряд з дворянством неоподаткованим станом було духовенство, яке також не несло тягаря прямого податку. При аналізі духовенства варто не забувати, що в католицьких священників існував celibat, який був причиною статистичного пониження їхньої чисельності у соціальному відношенні, позаяк інші категорії священників рахувалися разом з родинами. У 1834 р. до стану духовенства на Правобережній Україні зараховувалося 44308 осіб, що становить приблизно 1 % від всього населення Правобережної України. Станом на 1870 р. духовенства налічувалося 57320 осіб (1 %). Серед них 5949 осіб проживали в містах (трохи більше 10 % від всієї кількості духовенства) [4., арк.13–27].

Серед пільговиків лише почесні громадяни входили до міського стану. Ця міська категорія була введена в соціально-правовий простір Російської імперії в 1832 р, замінивши категорію іменного громадянства, яка, у свою чергу, була введена в 1785 р. (У 1807 р. іменне громадянство було відмінене для купців, але залишене для художників та вчених). Спадкове почесне громадянство надавалося дітям особистих дворян і дітям православних священників, які закінчили духовну академію та семінарію; за проханням – купцям першої та другої гільдії, які перебували безвихідно у гільдії 10 та 20 років або нагороджені орденом, їхнім дітям, а також артистам, ученим з науковим ступенем та деяким чиновникам. Особисте почесне громадянство надавалося дітям священників, які не навчалися у спеціальних навчальних закладах; за проханням – особам, які закінчили університет і деякі вищі навчальні заклади, а також чиновникам, які не мали права на дворянство [22, с. 112]. У 1834 р. почесне громадянство мало 910 осіб на Правобережній Україні [1, арк. 76]. Станом на 1870 р. почесних громадян на Правобережжі вже нараховувалося 3007 осіб [5, арк. 2, 28–35, 54]. Більшість почесних громадян були мешканцями міст.

Окрім почесних громадян, інші категорії міських обивателів сплачували прямі податки. До оподаткованого міського стану належали купці, міщани, цеховики. Кількість чоловічого населення міського стану Правобережної України, за даними В. Кабузана, становила у 1811 р. 93 128 (5,28 %), 1815 р. – 255 632 (13,06), 1833 р. – 296 682 (13,06), 1850 р. – 321 901 (13,60), 1857 р. – 306 435 (12,51) [17, с. 130, 141, 153, 165, 177.].

Наведені статистичні дані свідчать про тенденцію абсолютного та відносного збільшення чисельності міського стану Правобережжя за період з 1811 до 1857 р. Зростання чисельності міського стану періоду 1811–1815 рр., скоріш за все, пов'язане з переселенням на Правобережжя населення з районів охоплених війною. Зменшення міського стану в 1850–1857 рр. пов'язане з холерою 1848 р. [17, с. 39].

Міський стан не слід ототожнювати з мешканцями офіційних міст, тобто городянами. Так, у 1868 р. міських мешканців на Правобережній Україні налічувалося 500942 осіб обох статей (9,1 % від усього населення краю), а це означає, що городян, або міських обивателів, було значно менше, ніж міського стану: відсоток осіб належних до міських станів у 1857 р. був більшим, ніж відсоток осіб, які мешкали у місті станом на 1868 р. [6, арк.105–106]. Причина такої асиметрії полягала в тому, що належність до міського стану не детермінувала проживання того чи іншого міщанина у поселенні, що юридично отримало статус міста, а тому не кожен міщанин є городянином. Так, деякі жителі містечок приписувалися, залежно від форми оподаткування, до купців, цеховиків чи селян. Щоправда, була і зворотна сторона медалі, адже мешканцями міст, могли бути представники дворянства, духовенства чи селянства. Місто також було місцем проживання військових та різночинців.

Будучи оподаткованим станом на рівні з селянством міський стан різнився за оподаткуванням. Особливо відрізнялося купецтво, яке мало особливе значення для соціальної структури міст та держави, оскільки саме купці уособлювали капіталізм, що поволі, але не зворотно набирал сил в надрах феодального аграрного суспільства. До основ юридичного оформлення купецтва наприкінці XVIII – початку XIX ст. був покладений не спадковий, а майновий принцип. Відповідно до маніфесту 17 березня 1775 р. та сенатського указу від 25 травня того ж року було встановлено розміри капіталів необхідних для належності до кожної з трьох гільдій: для першої гільдії – 10 тис. крб., для другої гільдії – 1 тис., для третьої гільдії – 500.

Подушний податок, який сплачувався до цього «на коло», був замінений на сплату 1 % від розміру капіталу [9, с. 786]. Мешканці міст, які мали капітал менший ніж 500 крб. не могли належати до купецької категорії, а приписувалися до міщан або цехових. «Жалувальна грамота містам» зберегла класифікацію купців від 1785 р. і її основу – оголошений капітал, але дещо змінила його розміри. Тепер купці першої гільдії, як і раніше, мали оголошувати капітал розміром від 10 до 50 тисяч крб., купці другої гільдії – від 5 до 10 тис., третьої гільдії – від 1 до 5 тис. Записатися до гільдій міг кожен незалежно від гендерної приналежності, віку, сфери занять, походження [11, с. 90–94]. Записані до гільдії купці звільнялися від рекрутської повинності, але сплачували відповідний податок. Існували обмеження для купців на казенній службі, де їх не обирали на посади, пов'язані з продажем солі та вина, нагляданням над казенним майном, збиранням казенної власності [11, с. 91–92].

Різниця у правах між купцями полягала в існування різних просторових меж торгівлі. Перша гільдія мала право працювати у середині всієї імперії та поза її межами, тоді як купці другої гільдії – у середині імперії, третьої – в місті та повіті. Також різнилися й «виробничі» права, оскільки купцям першої та другої гільдії дозволялося мати фабрики, заводи та морські судна, тоді як купцям третьої гільдії дозволялося лише мати малі річкові судна, трактири, бані, постоялі двори, виробляти рукоділля. На додачу, була ще й символічно-церемоніальна різниця: купці першої гільдії їздили по місту в кареті парою коней, другої – в колясці парою коней, третій – в колясці одним конем. Усі гільдії звільнялися від тілесних покарань [11, с. 92–94].

Таким чином, до купецької категорії міського населення могли входити всі, хто мав змогу та бажання платити 1 % від оприлюдненої суми купецького капіталу. Прикметним є те, що належність до купецької гільдії не передавалася у спадок. Саме ця обставина й змушувала більшість купців перших двох гільдій прагнути отримати спадкового почесного громадянства, ніби утворюючи для них нову соціальну ціль.

Однак, не для всіх представників купецтва почесне громадянство було соціально привабливим, оскільки з 1807 р., згідно Маніфесту «Про даровані купецтву нові переваги...» до перших двох купецьких гільдій могли входити і представники дворянства, які зберігали свої дворянські права. Однак у випадку комерційної судової суперечки дворянин-купець поставав як представник купецької гільдії

[13, с. 61]. За таких умов почесне громадянство ставало не потрібним для спадкових дворян.

У 1863 р. третя гільдія була ліквідована, а представники всіх станів отримали можливість ставати купцями. В подальшому законодавство не вносило змін до структури міського стану, але купецький капітал, необхідний для запису в гільдії, постійно зростав [22, с. 114].

У 1834 р. до купецького стану належало 13333 особи (0,3 %), тоді як у 1870 вже 51856 осіб (0,9 %) [1, арк. 33]. Як бачимо, якщо статистичні дані не мають суттєвої похибки, на Правобережній Україні відбувалося абсолютне та відносне збільшення купецького стану. Станом на 1870 р. безпосередньо у містах Правобережної України проживало 28553 осіб купецького стану, а це більше половини всіх купців краю [7, арк. 2].

Найчисельнішою категорією міських обивателів було міщанство. Міщанство було непривілейованим населенням міста порівняно з купцями. Проте, різниця між ними та купцями не була значною, оскільки кожен міщанин або цеховий міг оголосити необхідний капітал і перейти до купецтва. Купці, в свою чергу, могли розоритися й автоматично перейти до міщанства. Міщани платити подушний податок, відбували рекрутську повинність, для них був встановлений окремий становий суд.

Розряд цехових був введений в 1721 р. разом з їхньою корпоративною організацією – цехом. Поштовхом для розвитку цехів послугувало «Реміснице положення» 1785 р. та «Устав цехів» 1799 р., які діяв без змін до 1917 р. Згідно цих законопроектів, всі ремісники мали записатися до цехів: корінні міські ремісники як вічно-цехові з правами міщанства, а прийшли з інших місць і селяни як тимчасово-цехові без станових прав міщан. Часто статистичні відомості не мають окремого розділу цехових, адже їх вписували до міщан. Тому надамо спільну статистику цехових та міщан: у 1834 р. міщани та цехові становили 564254 особи (12,8 %), у 1870–941243 (16,2 %) [7, арк. 23]. Станом на 1870 р. 360344 осіб, які належали до міського стану мешкали в містах, тобто кожен третій міщанин Правобережної України жив у поселенні, що мало статус міста [7, арк. 67–70]. Зростання кількості міщан відбувалося як абсолютно, так і відносно.

Окрім перелічених станів у соціальній структурі Російської імперії існували й інші. Чисельний на Правобережжі стан представляли військові, особливістю якого було те, що він був відкритий на

вході і закритий на виході, так як відставні військові дуже рідко полишали стан. Хоч у середині стану мобільність була високою [21, с. 150]. Військові поділялися на різні страти: регулярні та іррегулярні, кантоністи, відстані солдати та їхні родини. Станом на 1832 р. на Правобережжі налічувалося 56747 (1,2 %) дійсних вояків. У 1870 р. чисельність регулярних військ становила 56796 осіб (1 %), що свідчить про абсолютну сталість чисельності дійсних військовослужбовців та деяке відносне зменшення. У 1870 р. у містах квартирувалося 24201 військовослужбовців [3, арк. 9].

Поряд з військовими особливе місце в статистичних відомостях посідали іноземців, різночинці, вільні люди, монастирські служители та ін.

Великі реформи привнесли до життя міст нові соціально-економічні умови. За Міським положенням 1870 р. міські обивателі почали поділятися на дві групи – цензових громадян, які відповідали майновому, віковому та цензу осілості і отримували виборчі права та нецензових громадян, які відповідних прав не мали. Межа між цензовими та нецензовими громадянами була невеликою: достатньо було володіти нерухомим майном у місті, утримувати торгові або промислові заклади або мати промислове свідоцтво на право займатися торгівлею, виробництвом чи ремеслом, досягти 25-літнього віку, щоб отримати виборчі права [10, с. 317].

Таким чином, у період від приєднання Правобережжя до 1870 р. соціальна структура міст та всього краю залишалася становою, про що свідчить наявність юридично закріплених відмінностей між правами та обов'язками. Соціальна мобільність у містах, а вірніше в міському стані, хоч і будувалася на майновому принципі, але була внутрішньостановим переміщенням. Міський стан полишався підсистемою станової соціальної структури. До цього слід додати складну етно-політичну ситуацію в регіоні, що корегувало й соціальну політику уряду. Міська реформа 1870 р. та й всі інші реформи підштовхнула місто в епоху капіталізму з притаманними йому принципами формування соціальної структури та особливостями класової динаміки в місті.

Бібліографічні посилання

1. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК) – Ф.442, оп.1, спр. 2511.
2. ЦДІАК. – Ф.442, оп.51,спр. 376 .

3. ЦДІАК. – Ф. 442, оп.1, спр.1199.
4. ЦДІАК. – Ф. 442, оп.1, спр. 1521.
5. ЦДІАК. – Ф. 442, оп.51, спр.377.
6. ЦДІАК. – Ф. 442, оп., 48, спр. 327.
7. ЦДІАК – Ф.442, оп.50, спр. 369.
8. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). Собрание второе – Т. 6. – № 4869.
9. ПСЗ. – Собрание первое – Т. 20. – № 14277, № 14327.
10. ПСЗ. – Собрание второе – Т. 45. – Отделение первое. – № 48498.
11. Российское законодательство X–XX веков в 9 т. – Т. 5. Законодательство периода расцвета абсолютизма. – М., 1987.
12. Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні 1793–1830 рр. / Д. Бовуа – Львів, 2007.
13. Булгаков М. О статистике численности купечества в русских городах в предреформенный период / М. Булгаков // Российское купечество от Средних веков к Новому времени – М., 1993.
14. Верменич Я. Історичне місто як об'єкт регіональних досліджень / В. Верменич // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К., 2000. – Вип. 10. – С. 73–87.
15. Воронин А. Записки о владельческих городах и местечках Юго-Западного края / А. Воронин. – К., 1869.
16. Герман К. Сатические исследования относительно Российской Империи / К. Герман – СПб., – 1819.
17. Кабузан В. Изменение в размещении населения России в XVIII – первой половине XIX в. / В. Кабузан – М., 1971.
18. Карліна О. Роль міста в аграрному суспільстві: деякі аспекти проблеми // На службі Клію: збірник праць на пошану Л. Винара / О. Карліна – Київ; Нью-Йорк; Торонто – Париж; Львів, 2000. – С. 493–501.
19. Клокман Ю. Социально-экономическая история русского города / Ю. Клокман – М., 1967.
20. Межевич М. Социальное развитие и город: философские и социологические аспекты / М. Межевич – М., 1979.
21. Миронов Б. Русский город в 1740–1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие / Б. Миронов – Л., 1990.
22. Миронов Б. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX ст.): в 2 т. – Т. 1. Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства / Б. Миронов – СПб., 2003.
23. Неупокоев В. Преобразование беспоместной шляхты в Литве в податное сословие однодворцев и граждан (Вторая треть XX в). // Революционная ситуация в России в 1859–1861 гг. / В. Неупокоев – М., 1974. – С. 3–22.
24. Швыдько Г. Социально-экономическое развитие городов Украины в XVI–XVIII вв.: учеб. пос. / Г. Швыдько – Д., 1979.

Надійшла до редколегії 05.09.09.